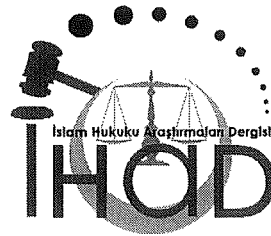

İSLAM HUKUKU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sayı: 27
Nisan 2016

www.islamhukuku.com

www.islamhukuku.org

www.islamhukuku.net

ISSN 1304-1045

MOLLA HÜSEYİN KÜÇÜK VE "EL-EMVÂL" ADLI RİSALESİ

Yrd. Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU*

Özet: Molla Hüseyin Küçük, Türkiye'nin doğusunda yetişmiş önemli bir ilmî şahsiyettir. 1871 yılında Cizre'ye yakın Deştadahl köyünde doğmuş, 1955 yılında Silvan'da vefat etmiştir. Bu makalede onun hayatı, ilim tahsili, hocaları, öğrencileri, eserleri incelenmiş ve bir yazma risalesi üzerinde durulmuştur. Molla Hüseyin Küçük, dini eğitime ilk olarak köyünde başlamış, daha sonra Cizre'ye gitmiştir. Medreselerde Şeyh Abdullah el-Bidârî, Molla Mustafâ, Molla Hamid, Şeyh Fethullâh el-Verkânsî, Müftü Molla Ahmed Hamdî gibi âlimlerden dersler almıştır. Başlıca eserleri şunlardır: el-Kavlu'l-Mevsûk, Şerhu'l-Verdeti'n-Naddâre, Fethu'l-Celil, Usûlu'l-Verekât, Resâil. Tahkikini yaptığımız "el-Emvâl" adlı risalesi, fıkıh alanıyla ilgili olup, bu konuda özellikle Şâfiî mezhebine ait temel kaynaklardan yapılan nakillerle beraber müellifin değerlendirmelerini ortaya koyduğu bir çalışmadır. Eserde, mallarla alakalı yapılan taksimin birinci bölümünde haram mallar konusu, ikinci kısmında ise helal mallar konusu ele alınmıştır. Müellif, beytü'l-mâle intikal eden malların, haram ve helal açısından nasıl değerlendirileceği, kamu mallarının nerelerde harcanabileceği gibi konuları çeşitli misaller naklederek açıklar.

Anahtar Kelimeler: Molla Hüseyin Küçük, Medrese, Fıkıh, el-Emvâl.

Molla Hüseyin Küçük and His Risâla "Al-Amvâl"

Abstract: Molla Hüseyin Küçük, lived in eastern Turkey, is one of the most famous scholars. In this study it is aimed to give a biography of Molla Husayin, as well as to analyze and study his work "al-Amvâl". Molla Hüseyin Küçük was born in 1871 in a small village named Deştadahl, near Cizre, in Turkey. He died in 1955 in Silvan. He received his early religious education in his native town and went to Cizre for further education. He studied hadith, Islamic jurisprudence, syntax and etymology from great scholars of his time: Şeyh Abdullah el-Bidârî, Molla Mustafâ, Molla Hamid, Şeyh Fethullâh el-Verkânsî, Molla Ahmed Hamdî. The following is a list of his known works: al-Kavlu'l-Mevsûk, Şerhu'l-Verdeti'n-Naddâre fî'l-Mecâzi ve'l-İsti'âre, Fethu'l-Celil, Usûlu'l-verekât, rasâil. His risâla called "El-Emvâl", which consists of seven pages, is on Fiqh (Islamic Law)

Keywords: Molla Hüseyin Küçük, Medrasah, Fiqh, el-Amwal.

GİRİŞ

Dini eğitim veren medreseler kuruldukları tarihten yirminci asrın başlarına kadar toplumdaki olumlu fonksiyonları sebebiyle hem halk hem de idareciler tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. Nizamülmülk'le beraber¹ Anadolu'da

* Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, amemduhoglu@hotmail.com

1 Nizamülmülk'le beraber kurulan ilk Nizamiye medreseleri için bkz. Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), Damla Yay., İstanbul 1983, s. 108-114.

kurulan medreseler içinde şark medreseleri günümüzde de varlıklarını bir şekilde devam ettirmiş ve buralardan büyük ilmi şahsiyetler yetişmiştir.² Bölgedeki köklü medrese geleneği, bu âlimler vasıtasıyla sadece toplumsal hayatta etkili olmamış aynı zamanda bilimsel yayınlara da yansımıştır.

Geçmişte doğu medreselerinin müfredatında en fazla önemsenen nahiv, sarf, meani beyan, vadî gibi Arap dili edebiyatı ilimleri yanında mantık, kelam, fıkıh, hadis, tefsir, fıkıh usulu, İslam tarihi ve özellikle sîret-i nebi dersleri idi. Ayrıca fen, matematik, astronomi, felsefe ve mantık gibi ilimler de okutuluyordu. Ancak Arap olmayan memleketlerde faaliyet gösteren diğer medreselerde olduğu gibi buralarda da, İslamın temel kaynaklarının Arapça olması nedeniyle doğal olarak Arap dil bilimlerine birinci derecede önem veriliyordu. Ne var ki Arap dil bilimlerine verilen önem, doğal sınırları içerisinde kalmıyor ve bazan diğer ilimleri önemsememe derecesine varıyordu. İşin farkında olan bazı âlimler bu olumsuz durumu “Ulum-u âliye, ‘ulum-u ‘âliyenin yerine geçmiştir” sözleriyle dile getiriyorlardı. Tefsir, hadis, kelam, fıkıh gibi dini ilimlere nazaran, âlet ilimleri olan Arap dil bilimlerine haddinden fazla değer verme giderek medresede yaygınlaşıyordu. Buna Cumhuriyet sonrası dönemde medresenin aleyhinde oluşan olumsuz şartlar da eklenince medreseler artık çağın gelişmelerine paralel olarak kendini yenileyemediği gibi İslam’a karşı yapılan ilmi ve fikri taarruzlara cevap verme görevini de ifa edemedi. Medreselerin Cumhuriyet sonrası dönemde resmi olarak kapatılmasına ve fahri olarak hayatiyetini devam ettirenlere de destek kanalları kesilmiş olmasına rağmen, yine de buralarda bölgenin kendi şartları içerisinde azımsanmayacak derecede kıymetli âlimler yetişmeye devam etmiştir.

Doğu medreseleri bölgenin dinî, siyasî, ahlakî ve içtimâî yapılanmasında uzunca bir zaman diliminde önemli rol oynamıştır. İslam dünyasında kabul görmüş eserler bırakan âlimler yetiştirmiş olan bu medreseler, son bir kaç asırdır genelde müslüman coğrafyanın, özeldede bölgenin inanç yönünden geçirmekte olduğu büyük sarsıntıları, sosyal yapılanma açısından uğradığı köklü değişimleri ve tarihin kaydettiği büyük sosyo-ekonomik gelişmeleri ya fark edemedi veya yeteri kadar okuyamadı. Bunun sonucunda da bu medreseler, kendisini yeni gelişmelere ve meydan okumalara karşı yeterince yenileyemedi. Sonuçta aleyhinde gelişen olumsuz şartlara yenik düştü. Belki imkansızlıklar yüzünden, belki de yeni bir yapılanma ve iyi bir düzenleme yapılamadığından doğu medreselerinin yetiştirdiği âlimlerin büyük bir kısmı, bilgilerini yazıya dökemedikleri için beraberlerinde

2 Medrese geleneği güçlü olan Nehri, Tillo (Aydınlar), Norşin (Güroymak), Ohin (Koyunlu), Hizan, Arvas, Serdahl (Bağlarbaşı), Basret, Dırşev, Hazne medreseleri buna örnek verilebilir. Bk. Memduhoğlu, Adnan, “Geçmişten Günümüze Tillo Medreseleri”, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu*, Muş 2013, II, 135-151.

götürdüler.³ Ancak kıt imkanlara ve her türlü olumsuz koşullara rağmen geriye ilim dünyasının ciddi manada istifade edebileceği eserler bırakanları da olmuştur. Bu zâtlardan birisi de yakın tarihimizde yaşamış olan Molla Hüseyin Küçük'dür.

Molla Hüseyin Küçük, doğu medrese geleneği içinden çıkmış bir ilmi şahsiyet olarak yetiştirdiği talebelerle, yazdığı eserlerle ve İslamî yaşantısıyla bölge insanı ve uleması nezdinde iz bırakmıştır. Farklı alanlarda geniş bilgiye sahip olan Molla Hüseyin başta sarf, nahiv, belâğat, tecvid ve mantık olmak üzere fıkıhtan hadise, kelâmdan hikmete, tefsirden tarihe kadar birçok alanda dersler verdi, eserler yazdı. Ayrıca sohbet ve vaazları ile bölge halkının İslami şuur kazanmasına yardımcı oldu. Onun geriye bırakmış olduğu eserlerden ve bazı kaynak eserlere yaptığı haşiyelerin içeriklerinden ciddi birikime ve geniş bir ilmi kapasiteye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

I. MOLLA HÜSEYİN KÜÇÜK'ÜN HAYATI

A. Adı ve Lakabı

Molla Hüseyin, "Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması" adlı kitapta aktarıldığına göre, Osmanlı dönemine ait sicili ahval arşivlerinde yer alan bir yazıda şöyle demektedir: "İsmim, Hüseyin; mahlasım Fehmi, pederimin ismi: Abdullah; mahlası: Rahmi, her ikimiz de ismimizle yad olunuruz."⁴ Bazı eserlerinde kendisi "Ebû Muhammed" künyesini kullanmıştır.

Molla Hüseyin'in diğer bir lakabı, Cizre'de okurken hocası tarafından kendisine verilmiştir. Okuduğu medresede Hüseyin adında bir talebe daha bulunduğundan, hocası kendisini küçük anlamına gelen "Hüseyin-i küçük" diye isimlendirmiştir. Küçük, Cizre'de küçük kelimesi anlamında kullanılmaktadır. Soyadı kanunu çıktıktan sonra Molla Hüseyin, Küçük soyadını alır ve halk arasında onunla tanınır hale gelir. Medresede ders vermeye başladıktan sonra ise, şark medrese geleneğinde büyük hoca/âlim anlamına gelen Seyda lakabıyla çağrılır olur.⁵

B. Doğumu ve Ailesi

Hicri 1290 / 1871 yılında Cizre yakınlarındaki Deştadahl köyünde dünyaya gelen Molla Hüseyin'in babası Abdullah, annesi Ayşe Hanımdır. Henüz süt emen bir bebekken annesini, üç yaşlarında iken de babasını kaybetmiştir. Kayıtlarda babasının hafız ve Fukaha-yı Şafiyyeden olduğu ifade edilmektedir.⁶

3 Çiçek, Halil, Batmanlı Şeyh Fahreddin'in Arabi İlimlerdeki Yeri ve Eserleri, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman 2008, s. 388 vd.

4 Korkusuz, *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması*, İstanbul 1996, s. 34.

5 Çiçek, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmi Kişiliği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı II, Diyarbakır 2009, s. 124.

6 Korkusuz, s. 34.

Molla Hüseyin'in çocukluğu ve gençliği ilmi bir ortamda geçmiştir. Belli bir olgunluğa eriştikten sonra önce Meryem Hanımla sonrasında da dayısının kızı Şerife Hanım'la evlenir. Şerife Hanım bir sene sonra vefat eder. Bundan sonra da Kudret Hanım ile evlenir. Bu evliliklerinden toplam yirmi dört çocuğu olur.⁷

C. İlim Tahsili ve Görevi

Babası ölüm döşegindeyken Molla Hüseyin'in dayısını çağırıp, vefatından sonra çocuğuna dinî ilimleri tahsil etmesi konusunda yardımcı olmasını rica eder. Dayısı da Abdullah Bey'e vermiş olduğu söz üzerine, okutması için köy imamına teslim eder. Molla Hüseyin o vakit beş veya altı yaşlarındadır.

Bir ara köydeki hayvanlara çobanlık etse de, medresedeki tahsiline tekrar geri döner. Bu şekilde ilk tahsiline doğduğu yerde başlayayan Molla Hüseyin, daha sonra doğudaki bazı medreseleri dolaşarak birçok âlimden dersler alır.⁸

Önce Cizre'ye gider. Orada birçok medresede kısa aralıklarla kalır. Daha sonra Van'ın Bahçesaray ilçesine bağlı Bidâr köyüne gider ve Şeyh Abdullah el-Bidârî'den ders alır. Mollâ Câmî'nin "el-Fevâidu'd-Diyâiyye" isimli kitabını bitirinceye kadar burada kalır. Medresede kalan öğrenciler akşam erkenden yattıkları halde Molla Hüseyin onlarla beraber hemen yatmaz, medresenin yakınındaki kulübede çıra ateşinin ışığında derslerini ezberlemeye ve mütalaya çalışırdı.

Molla Hüseyin, Bidâr köyünden sonra Siirt'e gider. Doğuda meşhur Molla Halil Siirdî'nin oğlu Molla Mustafâdan ders almaya başlar. Bir süre sonra hocası vefat eder. Bunun üzerine Molla Halîl'in torunu olan Molla Hamid'in yanında eğitime devam eder. Bu esnada "el-Fevâidu'd-Diyâiyye" üzerine yapılmış "Abdulğafûr", "Siyâlkûti" ve "Ussâm"a ait hâşiyeleri ve Mantık ilmiyle ilgili "Kavlu Ahmed" adlı kitabı okur.

Siirt'ten sonra Bitlis'e gider ve orada Şeyh Fethullâh el-Verkânsî'den "Şerhu's-Şemsiyye" ve "Muhtasarul-me'ânî" adlı eserleri okur. Şeyh Fethullah el-Verkânsî'nin ölümünden sonra Silvan'a geri gelir ve Müftü Molla Ahmed Hamdî'nin yanında okumaya başlar. Nihayet klasik medrese usûlü üzere bütün sıra kitaplarını bitirir ve Molla Ahmed Hamdî'den ilmi icazetini alır.

Arapça sarf, nahiv, belâgat, mantık, fıkıh, akâid, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi ilim dallarında iyi bir eğitim gören Molla Hüseyin, Diyarbakır'a bağlı Silvan (Far-

7 Molla Hüseyin hakkındaki bu bilgiler Mehmet Çiçek tarafından oğlu Molla Mehdi ve torunu Hüseyin Küçük ile yapılan bir mülakattan alınmıştır. Bkz. Çiçek, Seyda Molla Hüseyin Küçük, s. 124 vd.

8 Medrese eğitimi konusunda bkz. Nebi Bozkurt, "Medrese" *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 324; M. Edip Çağmar, "Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitim", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 2007, s. 669- 681; Memduhoğlu, Adnan, "Türkiye'de Din Eğitimi Veren Kurumlarda Klasik Medrese Arapça Müfredatından Yararlanma İmkânları ve Bazı Öneriler", *İlahiyat ve Medrese Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl 2013, I, 489-497.

kin) kazasına yerleşir ve müderris olarak ders vermeye başlar. İlk iş olarak burada bir cami inşa eder. Daha sonra caminin yanına bir medrese de yaptırır. Burada talebelere ders okutmanın yanı sıra ilmi eserler yazar. Kendisine fıkhi konularda soru sormaya gelen bölge halkına fetvalar verir, sorunlarını çözmeye ve yol göstermeye çalışır. Kırk yıldan fazla yürütmüş olduğu bu hizmetleri hep fahri olarak sürdürür. Osmanlı devleti zamanında girmiş olduğu müderrislik sınavında başarılı olur ve kısa bir süre de olsa resmi olarak görevini ifa eder.

Molla Hüseyin'in başta fıkıh olmak üzere ilmî konulardaki yetkinliği, eserlerinde olduğu kadar sosyal hayattaki çözümlemeci kişiliğiyle de öne çıkmaktadır. Doğuda halk, yakın tarihe kadar karşılaştıkları meseleleri genelde mahkeme yoluyla değil, dinî inançları gereği, aldıkları fetvalara göre çözmeyi tercih ediyordu. Bu çözüm şekli, hem daha pratik oluyor hem de dini inançlarına ters düşmediği için kendileri de vicdanen rahat oluyorlardı. Karşılaşılan mesele bir kaç kişiyi ilgilendiriyor ve anlaşmazlık konusu oluyorsa taraflar, tanınmış bir fıkıh âlimine başvuruyor ve onun vereceği hükme göre amel ediyorlardı. Anlaşmazlıkları konusunda din âlimlerine başvurmayanlar ya da başvurduktan sonra onun verdiği fetvayı kabul etmeyenler, halk arasında yadırganıyordu. Başvurdukları âlimden fıkhi hükmü öğrenen halk, alimin verdiği hükmü/fetvayı, genelde kendisinden yazılı olarak istiyor ve gerek başka âlimlerden gerekse halk kesiminden vuku bulacak olası bir itiraza karşı bu yazılı belgeyi ibraz ediyorlardı. Bu durum, aynı zamanda âlimlerin de hüküm verme konusunda daha titiz davranmalarını ve daha ciddi araştırma yaparak hükümlerini sağlam delillere dayandırmalarını sağlıyordu.

İşte Molla Hüseyin de, halkın başvurduğu ve sözünü delil kabul ettiği bu âlimlerden birisi idi. Yazdığı eserlerden de anlaşıldığı üzere hemen bütün İslamî ilimlerde derin bilgiye sahip olan Molla Hüseyin, özellikle Fıkıh ilmi konusunda geniş malumat sahibi idi. Dolayısıyla kendisinin bulunduğu ve aynı zamanda tedrisat yaptığı cami ve medrese, adeta bir fetva ve uzlaşi merkezi idi. Çeşitli konularda anlaşmazlığa düşen yöre halkı, ilmine ve takvasına güvendikleri Molla Hüseyin'e başvurarak hem anlaşmazlık konusu olan meselenin fikhî hükmünü öğreniyor hem de onu hakem kabul edip sunduğu çözüm önerisi ile uzlaşıyorlardı. Ayrıca sadece halk tabakası değil, çevre şehir ve komşu ülkelerden âlimler, içinden çıkmadıkları fikhî meseleleri Molla Hüseyin'e yöneltiyor cevaplarını alıyorlardı. Sözlü ve yazılı olarak vermiş olduğu bu fetvalar, o günkü toplumun gündelik hayatına olduğu kadar, medrese âlimleri arasındaki bilgi alışverişi ile fetva yöntemine de ışık tutmaktadır.⁹

9 Ünal, Molla Fahrettin Batmanî'nin İlmi, Tasavvufi ve Sosyal Faaliyetleri, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Batman 2008, s. 356; aynı müellif, "Molla Fahrettin Batmanî ve İlmi Kişiliği", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s. 501-520.

D. Hocaları

Molla Hüseyin, Cizre’de başlayan ilim yolculuğundan itibaren tahsîl hayatı boyunca birçok âlimden ders almıştır. Cizre’den sonra gittiği Bahçesaray’ın Bidâr köyünde **Şeyh Abdullah el-Bidârî**, Siirt’te Molla Halîl’in¹⁰ oğlu **Molla Mustafâ** ve Molla Halîl’in torunu **Molla Hamid** ders aldığı âlimlerden bazılarıdır. Onun yetişmesinde emeği geçen hocalar arasında Şeyh Fethullah el-Verkânsî ve Silvan Müftüsü Molla Ahmed Hamdî’nin ayrı bir yeri olmuştur.

Şeyh Fethullah el-Verkânsî, Siirt’in Minar nâhiyesine bağlı Verkanis köyünde doğmuş, 1317/1899 tarihinde Bitlis’te vefât etmiştir. Kabri, Bitlis vilâyet merkezindeki türbesindedir. Fethullah-ı Verkânîsî, “Seydâ” ve “Üstâd-ı âzâm” isimleriyle meşhur olan Abdurrahmân Tâhî’nin halifelerinden olup Adâbu’t-tarîkatî’n-nakşebendiye, ed-Dureru’n-nahviyye, Elfazu’l-küfür ve el-Mektûbât adlı eserleri bulunmaktadır.

Silvan Müftüsü Molla Ahmed Hamdî (ö. 1327/1909) ise Osmanlı’nın son dönemlerinde yaşamış ve Silvan’da müftülük yapmış ilmi bir şahsiyettir. Molla Hüseyin Küçük, medrese icazetini kendisinden almıştır. Silvan müftülerinden M. Yakup ve Hazrolu M. Ali, Molla Ahmed Hamdî’nin yanında yetişen talebelerden bazılarıdır.¹¹

E. Talebeleri

Doğu medreselerinin Osmanlı’nın son dönemleri ile cumhuriyet sonrası dönemde yetiştirdiği en gözde âlimlerinden olan Molla Hüseyin Küçük’ün rahle-i tedrisinden geçen çok sayıda âlim sayılabilir. Bu zatlar, bütün şartların medrese aleyhinde geliştiği, araştırma ruhunun yok olduğu, Arapça dışındaki İslamî ilimlerin kenara itildiği bir dönemde, sanki bu olumsuz şartlardan hiç etkilenmemiş gibi, alışılmışın dışında araştırmacı bir ruhla işe sarılmış ve İslamî ilimler alanında hatırı sayılır eserler bırakmışlardır.

Molla Hüseyin Küçük’ün çok sayıda talebe okuttuğu ve ilmi icâzet verdiği bilinmektedir. Ondan icâzet alarak medreseden mezun olan öğrencilerin çoğu, hocaları gibi kendileri de medrese tadrîsatına devam etmiş ve çok iyi âlimler yetiştirmişlerdir. Molla Hüseyin Küçük’ün yetiştirmiş olduğu talebelerden bazıları şunlardır:

Molla Hasan Tilmizî: Bölgede iyi tanınan, âlim, fakîh ve mutasavvıf bir şahsiyet olan Molla Hasan Tilmizî, Molla Hüseyin-i Kîçik’in gözde talebeleri arasında

10 Molla Halil Siirdî’nin hayatı hakkında bkz. Ziriklî, *el-A’lâm*, trz., II/317; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mücemû’l-müellifîn*, Dımaşk 1377/1057, IV/117; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü’l-Ârifîn*, İstanbul 1951I/188. Ayrıca fıkhi ve kelâmî yönü hakkında bkz.: Memduhoğlu, Adnan, “Molla Halil es- Siirdî ve Usûlü’l-Fıkh Adlı Yazma Eseri”, *Uluslararası İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu*, İstanbul 2008, s. 293-316; ed-Dusuki, Ali Nebi Salih, *el-Molla Halil es-Siirdî ve Menhecuhu fi İsbati’l-Akaidi’l- İslamiyyeti Min Hilal Menzumetihi Nehcu’l-Enam*, Daru Spirez, Erbil, 2007, s. 3-73.

11 Çağmar, “Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitimi”, s. 672.

yer alır. Yetiştirdiği dönem itibarıyla Molla Hüseyin Küçük'e talebe olmak ve özellikle de ondan ilmi icazet almak ilim çevrelerince büyük bir iftihar vesilesi sayılmakta idi. Molla Hasan Tilmizî de, hocası Molla Hüseyin gibi bölgede şöhrete kavuşmuştu. Onun da tıpkı hocası gibi yetiştirdiği çok sayıda talebesi oldu. Molla Fahrettin Yıldız (Arnasî/Batmânî) bunlardan birisidir.¹²

Ahmed Haznevî: Molla Hüseyin Küçük'ün yanında yetişen ve kendisinden ilmî icâzet alan önemli bir talebesi de Ahmed Haznevî'dir. Babası Hoca Murâd olup, Mardin ilinin İdil (Şırnak il olduktan sonra, Şırnak'a bağlanmıştır.) ilçesine bağlı Banihe köyündendir. Suriye'nin Kamışlı kazâsına bağlı Hızna/Hazne köyünde doğduğu için Haznevî nisbesiyle anıldı. 1949 (H. 1369) senesi Suriye'de Kamışlı kazâsına bağlı Telmarûf köyünde vefât etti. Kabri oradadır.¹³

Müftü Ahmet Meylani de Molla Hüseyin Küçük'ün yanında yetişmiştir. Miladi 1913 yılında Diyarbakır'ın Lice ilçesinde dünyaya gelen Ahmet Meylani'nin babası, zamanın tanınmış ulemasından Abdullah Vehbi Efendi'dir. Müftülük sınavını kazandıktan sonra muhtelif yerlerde bu görevi deruhte etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığınca davet edilmiş ve merkez teşkilatında Arapça ve Osmanlıca metinlerin müsahhihi olarak görevlendirilmiştir. Ahmet Meylani, çevresinde Arabi ilimlerle, fıkıh, tefsir ve hadis ilimleri sahasında yetkin bir din adamı olarak temayüz etmiş ve çok sayıda âlim yetiştirmiştir.¹⁴

Molla Hüseyin Küçük'ün yetiştirdiği bir başka talebesi **Molla Zahir Tendürek**'tir. Asıl adı Abduzzahir'dir. Babası Nimetullah bin Mir Mustafa'dır. Muş iline bağlı Malazgirt ilçesinin Kanikork köyünde 1882 yılında dünyaya gelmiştir. On sekiz yaşlarında iken okumaya karar verir ve Silvan'a giderek dönemin bölgedeki en meşhur âlimlerinden biri kabul edilen Molla Hüseyin Küçük'ün yanında ilim tahsil eder. 1966'da vefat eden Molla Abduzzahir'in mezarı Muş ilinin Malazgirt ilçesine bağlı Tendürek Köyü'ndedir.

Molla Hüseyin Küçük'ün yetiştirdiği diğer bazı öğrencileri şunlardır: **Molla Abdullah Koğî, Seyday-ı Hacı Fettah, Molla Abdurrahman el-Hadravî, Seyyid**

12 Molla Fahrettin Batmânî, 1328/1910 yılında, Mardin iline bağlı Midyat ilçesinin Arnas köyünde doğdu. 1 Şubat 1972'de vefat etti ve Batman'ın Korik köyünde defnedildi. Çoğu hayattayken basılan eserleri arasında şunlar zikredilebilir: 1. *İsâgucî* (Dimaşk 1382/1963; İstanbul 2008). 2. *Risâletü'l-vaz'* (İsâgucî ile birlikte basılmıştır). 3. *el-İstinâre fî 'ilmi'l-istiâre* (Dimaşk 1385/1965; İstanbul 2007). 4. *Cuma Risâlesi*. Müellifin tek Türkçe eseridir (Batman 1972). 5. *Keşfü'l-gitâ' Hâşiyetü İmtihânî'l-ezkiyâ* (İstanbul 2005). 6. *el-İ'tisâm Hâşiyetü Şerhi'l-'İsâm 'ale'l-Ferîde fî'l-beyân* (İstanbul 2006). 7. *et-Tersîf fî 'ilmi't-tasrîf* (Dimaşk, ts.; İstanbul 2008). 8. *Dürretü's-sade fî beyânî asnâfi'l-harf* (Dimaşk, ts.; İstanbul 2008). 9. *Miftâhu'l-cenne fî ezkârî'l-Kitâb ve's-Sünne* (Dimaşk, ts.) Eser ayrıca Niyazi Bekî tarafından Türkçe'ye çevrilerek ashıyla birlikte basılmıştır (İstanbul 2011). 10. *el-Kavlüs-sedîd fî beyânî hükmi's-sayd bi'l-bündükati'l-müttehaze mine'l-hadîd* (Dimaşk, ts.). 11. *Zülfikarü'l-Hayderî fî'd-difâ' 'ani's-Şeyh Seydâ el-Cezerî* (Yazma nüshası Abdürrahim Yıldız'ın özel kitaplığında mevcuttur) Hayatı ve eserleri konusunda geniş bilgi için bk. **M. Halil Çiçek**, "Fahrettin Yıldız", *DİA*, XXXXIII, 539; Abdülkerim Ünal, "Molla Fahrettin Batmânî", s. 501-520.

13 Çağlayan, *Şark Uleması*, İstanbul 1996, s. 90; Şeyh Alâeddin Haznevi, *Hazret ve Şah-ı Hazne*, Derleyen: Abdullah Demiray, Semerkant y. İstanbul 2012, s. 16 vd.; Şeyh Muhammed Diyaüddin, Şeyh Ahmed El-Haznevi, *Mektubat*, Tercüme; Hasib Seven, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1977, s. 249.

14 Çiçek, *a.g.e.*, s. 131-132.

Abdurrahman el-İs'irdî, Silvanlı Şeyh Muhammed Bizvânî, Molla İbrâhîm et-Tanîrî, Abdulkadir Efendî, Şeyh Abdurrahman Arbûyi, Ali Arslan (yazar), Seyyid Ali Findikî, Abdurrahman Efe, Silvan kadısı Hanili Abdulkadir Efendi.¹⁵

F. Vefatı

Molla Hüseyin Küçük, Hicri 1375, miladi 1955 yılında Hakkın rahmetine kavuşmuş, Silvan'da Şeyh Halil Mezarlığı'na defnedilmiştir.

G. Ahlâki Kişiliği

Zâhidane bir hayat yaşayan Molla Hüseyin, tasavvufta evvela Şeyh Abdulkadir Hezani'ye intisap eder. Onun vefatından sonra da Norşin'e gider ve Şeyh Abdurrahman et-Tâhî'nin oğlu, Hazret İakabıyla meşhur Muhammed Diyâuddin'e (1272/1856-1342/1923/24) intisap eder.¹⁶

Hazret kendisine "sen ilim ve tedrisatla meşgul ol" deyince irşâd hizmetinden çok ilim faaliyetlerine kendisini vakfeder. Hacca giderken Beyrut'ta meşhur Kâdî Yûsuf b. İsmâîl b. Yûsuf eş-Şâfî en-Nebhânî (1849-1932) ile görüşür ve ondan ilmî ve tasavvûfî icazet alır. Molla Hüseyin'in kendisinden tasavvûfî icazet aldığı diğer bir şahıs İtalyanların Libya'yı işgal etmesinden sonra Diyarbakır'a gelen Senûsî Şeyhi'dir.¹⁷

Hayatı boyunca ilimle ve irşadla meşgul olan Molla Hüseyin, ahlâken kendisine Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'i örnek almış, Kur'an ahlakı ile ahlaklanan Allah'ın salih kullarından biri olmaya gayret göstermiştir. O bu özelliği ile başta ulemâ olmak üzere bölge halkı nezdinde takdir görmüş ve her zaman örnek gösterilmiştir.

İlmî şahsiyeti kadar ibâdetlerdeki titizliği ve güzel ahlâkıyla da dikkat çekmiş, hayatı boyunca etrafındaki insanlara durmadan İslâm dininin emir ve yasaklarını anlatmıştır. Molla Hüseyin, çevre halkı kadar talebeleri tarafından da çok sevilmiştir. Bu sevginin bir göstergesi olarak vefatından sonra talebeleri tarafından kendisi hakkında pek çok methiye kaleme alınmıştır.

İ. Eserleri

Doğu medrselerinde yetişen son dönem ulemâsı, genellikle sadece tedrisatla meşgul olup eser yazmazken, Molla Hüseyin bu genel uygulamanın aksine tedrisatla birlikte birçok ilim dalında eser yazarak daha sonraki nesillere de kalıcı bir miras bırakmıştır.

¹⁵ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 298.

¹⁶ Hayatları hakkında bk. Törehan, Serdar M., *Bitlis 1915-16 Tehcir, Göç, İşgal ve Kurtuluş*, Uğurel Matbaası, Bitlis 2007, s. 254 vd.; Şeyh Alâeddin Haznevi, *Hazret ve Şah-ı Hazne*, s. 16 vd.; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendî*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 225; Şeyh Muhammed Diyâuddin, *Mektubat*, s. 249.

¹⁷ Çiçek, Mehmet, *a.g.e.*, s. 135.

İslamî kaynaklara ulaşma hususunda Arabî ilimlerin sahip olduğu anahtar konumu sebebiyle bu medreselerde Arap Dili ve Edebiyatı ilimlerinin ayrı bir önem taşıdığı daha önceden de ifade edilmişti. Hoca ve öğrenciler, bu ilimlerde gösterdikleri performans nispetinde medrese çevrelerinde itibar ve güven kazanırlardı. Bundan ötürü Molla Hüseyin de telif ettiği eserlerde Arap Dili ve Edebiyatı ilimlerine daha fazla önem vermiştir. Yazmış olduğu eserlere bakıldığında onun medreselerde çözülmesi ve anlaşılması zor kabul edilen konu ve eserlerle daha çok ilgilediği anlaşılmaktadır. Bu konularda ya eser yazmış veya anlaşılması zor olan eserleri şerh ve haşiyelerle açıklamaya çalışmıştır.

Arapçanın dil olarak kendisine mahsus yapısından ve İslâmî eserlerin de kendilerine mahsus özel durumlarından ötürü şerh ve haşiye alışkanlığı medrese geleneğinde önemli bir yer tutmuştur. Bu hususla alakalı olarak tarihî süreç içerisinde bazı lüzumsuz çalışmalar yapıldığı ve kimi zaman emek israfına varan düzeyde aşırı gidildiği iddia edilmişse de şerh ve haşiyelerin ilim hayatına ciddi katkılar sağladığı göz ardı edilemez bir gerçektir. Yapılan bu şerh ve haşiyelerin kimilerinin ibare çözümü amaçlı, kimilerinin de bilgi katkı amaçlı olduğu görülmektedir.¹⁸ Molla Hüseyin'in yapmış olduğu haşiyeler hem çözüm hem de bilgi amaçlıdır. Haşiyelerinde açıklamış olduğu ibarelerle alakalı pek ince nükteler yakalamış, farklı espriler tespit etmiş, faydalı bilgiler tescil etmiş olan Molla Hüseyin, bütün bunları gayet rahat anlaşılabilen tekellüfsüz bir dille ifade etmeyi de başarmıştır.

Molla Hüseyin'in telif etmiş olduğu eserler ve yapmış olduğu bu şerh ve haşiyelerden malesef sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir:¹⁹

El-Kavlu'l-Mevsûk.²⁰ Bu eserin tam ismi; "el-Kavlu'l-Mevsûk fî Cevâbi Tenkîdâtı Mufti Çermûk"tur. 92 sayfadan oluşan bu kitabın sonunda esere ilave edilen 12 sayfalık bir bölüm daha mevcuttur. Molla Hüseyin Küçük'ün, çağdaşı olan Çermik müftüsünün tasavvufla alakalı eleştirilerine vermiş olduğu cevaplarıdır. Çermik müftüsüne kendi üslubuna denk bir üslupla cevap vermeye çalıştığı için onun nazım halinde ileri sürdüğü iddialara Molla Hüseyin de bu eserinde manzum olarak cevap vermektedir. Meseleleri değerlendirirken önce konuyu edebi bir dil kullanarak genellikle bir veya iki beyitle şiir şeklinde ifade etmekte, sonrasında da onu nesir olarak açıklamaktadır.

Şerhu'l-Verdeti'n-Naddâre fî'l-Mecâzî ve'l-İsti'âre. Bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere "el-Verdetu'n-naddâre" adlı eserin şerhidir. Mahtût olup 88 sayfadan oluşmaktadır. Belâgat ilminin konularından olan teşbîh, isti'âre ve kinaye hakkında kısa ve öz bilgiler verilmektedir.

18 Çiçek, Halil, *a.g.e.*, s. 389 vd.

19 Günümüze ulaşan bazı el yazma eserleri aile efrâdı yanında muhafaza edilmektedir.

20 Molla Hüseyin Küçük, *el-Kavlu'l-Mevsuk fî Cevabi Tenkidati Müfti Cermuk*, ofset, baskı yeri yok, trz.

Fethu'l-Celil.²¹ Kitabın tam ismi, “Fethu'l-Celil ‘alâ ma’fuvvât”tır.²² 1973’te İstanbul’da basılan kitap 127 sayfadan oluşmaktadır. Molla Halil es-Siirdî’nin Ma’fuvvat adlı eserinin şerhidir. Molla Halil, Ma’fuvvât’ta, kıyasa göre yasak olması beklenen şeylerin, şer’an kabul edilebilen bir durumdan dolayı caiz görüleceği durumları 38 madde halinde anlatmaktadır. Molla Hüseyin kitabında, Molla Halil’in Ma’fuvvât’da yazmış olduğu bu 38 maddeyi kelime kelime şerhetmiş ve şöyle bir yöntem izlemiştir: öncelikle Molla Halil’in ibarelerinde geçen lügavî kelimelerin zabtını/okunuş biçimini, varsa farklı versiyonlarını ve sözlük anlamlarını verir. Konularla ilgili âyet ve hadislerden deliller getirir. İsrâiliyat kaynaklı hikâyelere mesafeli yaklaşır. el-Ümm ve el-Mecmu’ gibi Şafii Mezhebi’nin temel kaynaklarından faydalanır. Bu özelliklerinden ötürü kitap Şafii ulemâsı tarafından hayli itibar görmektedir.

Bunların dışında Molla Hüseyin’in **Usûlu’l-verakat**, **Fetvalar** ve **Beyitler** gibi küçük **risaleler** halinde başka el yazma eserleri de mevcuttur.

II. EL-EMVÂL RİSALESİ

Tahkikini yaptığımız bu eser, Arapça istinsah edilmiş olup, fıkıh ilmine dairdir. Halen Molla Hüseyin ailesinde mevcut olan tek nüsha, kendi hattı ile yazılmış olan müellif nüshasıdır. Bu nüsha Molla Halil Siirdî ailesine mensup Hamit Sevgili Hoca vasıtasıyla temin edilmiştir.

Araştırmalarımız neticesinde eserin müellife ait aile kütüphanesinde bulunan ve çocukları ile torunları tarafından muhafaza edilen bu nüshası dışında başka nüshasına rastlayamadık.²³

7 varaktan oluşan risalede her varaktaki satır sayısı 12 ile 15 arasında değişmektedir. Risalede, metin haricinde herhangi bir ilave zeyl, ta’lîk, hâşiye bulunmamaktadır.

Üzerinde herhangi bir tarih kaydına rastlanmayan risalede ferağ kaydında şu ifadeler geçmektedir: “el-fakîr, el-hakîr, vâiz kazâ-i Silvan, Hüseyin Küçük, ‘ufiye ‘anhu ve ‘an vâlideyhi ve ‘an cemî’i’l-müslimîn, âmîn”.²⁴

21 Molla Hüseyin Küçük, *Fethu’l-celil Şerhu Ma’fuvvati Molla Halil*, İstanbul 1973.

22 Molla Hüseyin, önsözde eseri şu şekilde tanıtmaktadır: “....Bu, üstad Mevlana Molla Halil es-Siirdî’nin Ma’fuvvat adlı eserine yazdığım kitaptır. Allah onu Gufranı ile kuşatsın. Bu kitap, Molla Halil’in Ma’fuvvatının şerhi olup, ismini Fethul Celil olarak adlandırdım. Kardeşlerimden ricam, buna kabul gözüyle bakmalarıdır. Allah’tan isteğim bunun acilen fayda vermesi ve beni ahirette sevabından mahrum bırakmamasıdır. Bismillahirrahmanirrahim.....”

23 Müellifin günümüze ulaşan bu risalesi ve diğer eserlerini muhafaza eden Molla Hüseyin ailesi, Diyarbakır ve Silvan ilçesinde ikamet etmektedir. Türkiye’nin değişik yerlerine göç etmiş akrabaları da bulunmaktadır.

24 Bkz. Molla Hüseyin Küçük, *el-Emvâl*, vrk 7a.

El-Emvâl Risâlesi, Molla Hüseyin'in fıkhi açıdan mallar²⁵ konusunu ele aldığı, özellikle bu alandaki Şafîi temel kaynaklarından nakiller yaptıktan sonra konuyla ilgili kendi değerlendirmelerini ortaya koyduğu bir çalışmasıdır.

Müellif ele aldığı konularla alakalı İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567)'nin "Tuhfetu'l-Muhtac bi Şerhi'l-Minhâc",²⁶ Hatib Şirbînî (ö. 977/1570)'nin "el-İknâ fî Halli Elfâzi Ebi Şucâ",²⁷ Süleyman bin Muhammed bin Ömer el-Buceyrimî (ö. 1221/1806)'nin "Tuhfetu'l-Habîb 'ale Şerhi'l-Hatîb",²⁸ Süleyman bin Ömer el-'Uceylî el-Ezherî el-Cemel (ö. 1204/1790)'in "Hâşiyetu'l-Cemel 'ala Şerhi'l-Menhec",²⁹ Hüccetü'l-İslâm Muhammed Gazâlî (ö. 505/1111)'nin "İhyâ-i Ulumiddîn"³⁰ adlı eserleri ile Abdullah bin Hicâzî el-Ezherî eş-Şarkâvî (ö. 1227/1812),³¹ Hasan bin Ali el-Medabiğî (ö. 1170/1756)³² ve Abdullah bin Abdulber el-Echûrî (ö. 1070/1660)³³den alıntılar yaparak meseleyi izah eder.

Müellifin temel kaynakları kullanma konusundaki vukufiyeti ve kaynaklara yaptığı atıfların mevsukiyeti tamdır. Nakilleri bazen aynen, bazen de kısmi tasarrufta bulunarak yapmıştır. Şayet yaptığı nakilde, ibâreyi aynen almayıp tasarrufta bulunmuşsa buna mutlaka değinmiştir.

Fıkıh âlimleri malları özelliklerine göre; mütekavvim-gayr-i mütekavvim, menkul-gayr-i menkul, mislî-kıyemî, tüketime elverişli olan veya yalnız kullanılmaya elverişli bulunan mallar gibi kısımlara ayırırlar. Bu eserde ise müellif, mal konusunu daha çok helal ve haram açısından ele almakta ve bununla alakalı kayıp mallar, mütevellisi olmayan vakıf malları ile beytü'l-mal konularına değinmektedir.

El-Emvâl Risâlesi, hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Molla Hüseyin eserinin başında, mallarla alakalı yapmış olduğu taksimatın birinci kısmında ilk olarak "işin erbâbı tarafından uygun görülecek şekilde sadece ihtiyaç miktarınca, yahut beytü'l-mâl olması hasebiyle istihkâk miktarınca alınması câiz olan ile haddizatında (alınması) haram olan mallar" üzerinde durmaktadır.

25 "Mal", Arapça bir kelime olup; servet, bir kimsenin sahip olduğu şey, menkul ve gayr-i menkul varlık demektir. Bu kelime önceleri altın ve gümüş cinsinden servetleri ifade ederken, kapsamı genişlemiş, menkul ve gayr-i menkul servetlerden maddî değeri olan her şeyi şümûlüne almıştır. Çoğulu "emvâl"dir. (Hüseyinî, İbn 'Abdirrazzak, *Tâcû'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidaye, ty., XXX, 427; İbn Manzûr, *Ebü'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem* (ö.711/1369), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut 1414 h., XI, 635). Mecelle, malı şöyle tarif etmiştir: "Mal, tab'-ı insânî mail olup da vakt-i hâcet için iddihar olunabilen şeydir ki menkule ve gayr-i menkule şamil olur." (Ali Haydar Efendi (ö. 1936), *Dürrerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, Dâru'l-Cil, 1991, md. 126).

26 Bk. *el-Emvâl*, vrk 1a, 1b.

27 Bk. *el-Emvâl*, vrk 2a.

28 Bk. *el-Emvâl*, vrk 2a.

29 Bk. *el-Emvâl*, vrk 2a.

30 Bk. *el-Emvâl*, vrk 2a, 2b, 3a, 3b, 4a.

31 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 1b.

32 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 2a.

33 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 2a.

Müellif bu bölümde, zaruret durumlarında bu mallardan almanın, haram olmaktan çıkıp helal sayılacağıyla alakalı bir nakilde bulunur.³⁴ Müellifin Şarkâvi'den yaptığı alıntıda "ilim talebesi gibi, beytü'l-malde hak sahibi olan kimselerin sirkatle de olsa bu tür mallardan hakkını almasının caiz olduğunu" ifade etmesi ise hayli ilginçtir.³⁵

Risalede (varak 3a), Gazâlî'den yaptığı alıntıda müellif şunları kaydeder: "eğer halk ölmeyecek kadarıyla iktifa edip vakitlerini zâfiyetle geçirirlerse, o takdirde çalışmalar ve sanatlar dumûra uğrar. Aynı zamanda dünya da temelinden harap olur. Dünyanın harap olması durumunda dinin de harap olması sözkonusudur; çünkü dünya, ahiretin tarlasıdır. Hilâfet, kaza, siyaset, hatta fıkhnın birçok ahkâmının gâyesi; dünyanın maslahatını korumaktır. Dünya maslahatları sayesinde dinin maslahatları da korunmuş olur."³⁶

Müellife göre sahibinin izni olmaksızın başkasının mülkünde tasarruf etme salâhiyetine sultan dahi haiz değildir. Ona böyle bir tasarrufu, maslahattan başka bir sebep caiz kılamaz. Maslahat da şudur: Sultan, sarfetmediği takdirde mal zâyi olacaktır, Bu bakımdan mal, sultanın tasarruf edip mühim bir yere sarfetmesiyle zâyi olup gitme arasında bulunmaktadır. Mühim bir noktaya sarfedilmesi ise, zâyi olmasından daha iyi ve daha uygundur. O halde hüküm; malın mühim noktaya sarfedilmesine ric'at etmiştir.³⁷

Bundan sonra müellif, beytü'l-mâle intikal eden malların, haram ve helal açısından nasıl değerlendirileceği, kamu mallarının nerelerde harcanabileceği gibi konuları çeşitli misallerle açıklar. Ona göre müslüman idareciler kamu mallarını, maslahat neyi gerektiriyorsa o şekilde harcamalıdır. Örneğin eğitimle uğraşan hocaların maaşı, ilim tahsil eden talebe-i ulûmun masraflarını karşılamak gibi.³⁸

"Maslahat yönleri değişiktir. Zira sultan, bazen o mal ile bir köprü yapmayı maslahata uygun görür; bazen de İslâm ordusuna sarfetmeyi, ya da fakirlere dağıtmayı... Hülâsa sultan, maslahat neyi gerektiriyorsa onun etrafında dönüp dolaşmak mecburiyetindedir. Böylece bu gibi mallar hakkında fetva da maslahat noktası etrafındadır."³⁹

Müellife göre zâyi olan ve toplumun yararına sarfedilen mallar hakkında düşünmek gerekir. Bu gibi malların ancak kendisinde umumî maslahat bulunan ve çalışmaktan âciz bulunduğundan ötürü muhtaç olan bir kimseye sarfedilmesi caizdir. Hz. Ömer'in bir sözünde, her müslümanın beytülmal'de hakkı bulunduğu na işaret eden delil vardır. Fakat bununla beraber Hz. Ömer, bütün müslüman-

34 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 1a,1b.

35 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 1b.

36 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 3a.

37 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 3a,3b.

38 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 3b,4a.

39 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 3b,4a.

lara beytülmal'ı taksim etmiyordu. Aksine birtakım özel sıfat ve niteliklere sahip olanlara veriyordu. Bir zât ki, herhangi bir işle görevlendirildiğinde o görevi yerine getirir, onun faydası bütün müslümanların olur, bu zat nafakası için çalıştığı takdirde yüklendiği görevi yerine getiremeyecektir. İşte böyle kimse için, yetecek kadar beytülmal'de hak (maaş) vardır. Bütün ulemâ bu durumun içine dahildir. Ulemâdan gaye dinin maslahatlarıyla ilgili bulunan fıkıh, hâdis, tefsir ve kırâat gibi ilimleri bilenlerdir. Hatta muallimler, müezzinler ve bu ilimlerin öğrencileri de bu târifin içine girerler. Çünkü bu kimselerin nafakaları beytülmal'den karşılanmadığı takdirde ilmî gelişmeye imkân bulamazlar. Bir de bunun altına dünyanın maslahatları onların işlerine bağlı olan çalışanlar ('ummâl) da girer. Mesela memleketi kılıçlarıyla zâlimlerin ve İslâm düşmanlarının saldırganlıklarından koruyan askerler gibi. Din ve dünya işlerinde kendisine ihtiyaç olan herkes buna dahildir ve beytülmal'den yetecek kadar nafaka hakkına sahiptir. Zira beytülmal'in serveti müslümanların menfaat ve maslahatı içindir. Bu ise ya din veya dünya ile ilgilidir. Bu bakımdan âlimlerle din korunur askerlerle dünya korunur. Din ile idare ikizdirler. Birisi diğerinden müstağni değildir. Yâni biri diğeriyle korunur.⁴⁰

Yapmış olduğu taksimat içerisinde, haram kategorisinde yer alan mallarda devletin kamu maslahatına uygun olarak tasarrufta bulunabileceğini savunan müellif, bu konuda hadislerden ve sahabe uygulamalarından deliller getirir.⁴¹

Müellife göre, sahibi belli olan mallarda temel ilke mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesidir. Yani zaruri haller dışında, mal sahibinin rızası olmadıkça onun malı üzerinde başkaları tasarrufta bulunamaz. Ancak sahibi bulunmayan kayıp malar, beytül-malden sayılır. Bunlar tıpkı diğer kamu mallarında olduğu gibi, ancak kamu maslahatına uygun şekilde harcanabilir. Müellif, bu konuda Gazalî'den alıntı yapar ve aynı görüşü savunur.⁴²

İkinci kısım malları risalenin son bölümünde ele alan müellife göre, bazı mallar haddizatında helal kategorisinde sayılır ki bunlar sahibi belli olmayan ve beytül-mâlden sayılan kayıp mallar, beytül-mâle miras kalan mallar ve mütevellisi olmayan vakıf mallarıdır. Müstehak kimselerin bu nevi mallardan istihkâk miktarınca almaları ittifakla caiz görülmüştür.⁴³ Bundan sonra risâle, tıpkı başladığı gibi aynı şekilde hamdele ve salvele ile sona erer.

Tahkikini yaptığımız bu risâlede, tarafımızca âyetlerin yerleri gösterilmiş, hadislerin tahriri yapılmıştır. Atıf yapılan şahıs ve eserlerle ilgili olarak konuyla alakalı temel kaynaklardan kısa bilgiler verilmiştir.

40 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 4a,4b.

41 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 5b-6b.

42 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 3a-6b.

43 Bkz. *el-Emvâl*, vrk 7a.

SONUÇ

İslâm dünyasının Batı'dan gelen tesir ve değişimlere mâruz kaldığı bir dönemde yaşayan Molla Hüseyin, telif ve derleme türü çalışmalarıyla klasik ilim geleneğine hizmet etmeye gayret göstermiş bir âlimdir. Yazmış olduğu kitaplarda, selefın eserleriyle gelen kültür mirasını sahiplenip kitlelere yaymayı hedef edinmiş, yetiştirdiği talebeleriyle Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki medreselere ilmî açıdan önemli katkılar sağlamıştır.

Eserleri arasında El-Kavlu'l-Mevsûk, Şerhu'l-Verdeti'n-Naddâre fi'l-Mecâzî ve'l-İsti'âre, Fethu'l-Celîl ve Usûl'ul-verekât ile tahkiki yapılan El-Emvâl gibi bazı küçük risâleleri günümüze ulaşmıştır. Bunların dışındaki bazı fetvaları genelde bir ihtiyaca binaen yazılmış ancak muhafaza edilmediğinden pek çoğu kaybolmuştur. Kendi döneminde vermiş olduğu bu fetvalar, bölge halkı nezdinde kabul görmüş, fıkıh alanındaki ünü bölge ülkelerine kadar yayılmıştır.

Onun el-Emvâl adlı risalesi fıkıh alanıyla ilgili olup, bu konuda özellikle Şâfiî mezhebine ait temel kaynaklardan yapılan nakillerle beraber müellifin değerlendirmelerini ortaya koyduğu bir çalışmadır.

Tahkikini yaptığımız bu eser, Arapça istinsah edilmiş olup, tek nüshası müellife ait aile kütüphanesinde mevcuttur. 7 varaktan oluşan risalede her varaktaki satır sayısı 12 ile 15 arasında değişmektedir. Risalede, metin haricinde ilave bir zeyl, ta'lik, hâşiye ile herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır.

Molla Hüseyin bu eserinde "mal" konusunu fıkhi açıdan ele almış, bu alandaki temel kaynaklarından nakiller yaptıktan sonra konuyla ilgili kendi değerlendirmelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Müellif, nakilleri bazen aynen, bazen de kısmi tasarrufla bulunarak yapmıştır. Müellifin temel kaynakları kullanma konusundaki vukufiyeti ve kaynaklara yaptığı atıfların mevsukiyeti tamdır.

Eserde, mallarla alakalı yapılan taksimin birinci bölümündeki haram mallar konusu, gerek kaynaklardan yapılan atıflar, gerekse müellifin değerlendirmeleri açısından bakıldığında, ikinci bölüme göre daha doyurucu bir şekilde ele alınmıştır. Helal mallar kısmı ise oldukça kısa geçilmiştir.

Eserde, zaruret durumlarında -aslında alınması ve kullanılması haram sayılan mallardan gerektiği kadar almanın caiz olacağı ifade edilmiştir.

Kamu mallarının sarf yerlerini ele aldığı bölümde müellif, Gazâli'den uzun alıntılar yapmış, onun bu konudaki fikirlerine katılmış ve bu tür malların ancak kamu maslahatına uygun şekilde harcanabileceği görüşünü savunmuştur.

Müellife göre, bazı mallar haddizatında helal kategorisinde sayılır ki bunlar sahibi belli olmayan ve beytü'l-malden sayılan kayıp mallar, beytü'l-male miras kalan mallar ve mütevellisi olmayan vakıf mallarıdır. Müellif, müstehak kimselerin bu nevi mallardan istihkâk miktarınca almalarının caiz olduğunu ifade etmektedir.

Bu eserin tahkik edilerek yayımlanması, ilim mirasımızın küçük ama değerli bir eserinin ortaya çıkmasında ve doğu medrese geleneğinin bir ölçüde tanınması hususunda mütevâzi bir katkı sunacaktır.

الأموال

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه ومن وآله، أما بعد:

فأقول: لا يخلو إما أن تكون الأموال كلها حراماً فحكمها جواز الأخذ منها بقدر الحاجة فقط إن توقع معرفة أربابها وإلا فبقدر الاستحقاق لصيرورتها بيت مال.

ففي التحفة: لو عم الحرام الأرض جاز أن يستعمل ما تمس حاجته دون ما زاد هذا إن توقع معرفة أربابه وإلا فيأخذ بقدر ما يستحقه فيه. انتهى^١.

عبارة الإقناع^٢ مع حاشيته: ولو عم الحرام جاز استعمال ما يحتاج إليه ولا يقتصر على

١ عبارة التحفة بدون تصرف هي: ... (فرغ) عم الحرام الأرض جاز أن يستعمل منه ما تمس حاجته إليه دون ما زاد هذا إن توقع معرفة أربابه وإلا صار مال بيت المال فيأخذ منه لقدر ما يستحقه فيه. (الشرح): (قوله: فرع) إلى قوله والمعصوم في المغني إلا قوله بلفظ إلى المتن وإلى قوله ومتى قدر في النهاية (قوله: عم الحرام إلخ) ولو وجد المريض طعاماً له أو غيره يضره ولو بزيادة مرضه فله أكل الميتة دونه اهـ نهاية، زاد المغني: ويجوز للمضطر شرب البول عند فقد الماء النجس لا عند وجوده؛ لأن الماء النجس أخف منه؛ لأن نجاسته طارئة، اهـ. (قوله: ما تمس حاجته إلخ) ظاهره أنه لا يقتصر على سد الرمق المتقدم في المضطر مع أنه من أفراد، اللهم إلا أن يقال ما هنا فيما إذا لم يتوقع زوال المبيح، فكان الاقتصار على سد الرمق دواماً من شأنه ترتب الضرر، اهـ. انظر: تحفة المحتاج بشرح المنهاج، لابن حجر الهيتمي، شهاب الدين أبو العباس أحمد بن محمد بن محمد بن علي السعدي الأنصاري الشافعي / دار إحياء التراث العربي، ٢٨٠/٤.

و صاحب التحفة هو شهاب الدين أبو العباس أحمد بن محمد بن محمد بن علي بن حجر الهيتمي السعدي الأنصاري الشافعي، (٩٠٩ - ٩٧٤ أو ٩٧٣ / ١٥٠٤ - ١٥٦٧)، فقيه شافعي ومتكلم على طريقة أهل السنة من الأشاعرة، ومتصوف. من مؤلفاته: شرح المشكاة، شرح المنهاج المسمى «تحفة المحتاج بشرح المنهاج»، شرحان على الإرشاد، شرح الهمة البوصيرية، شرح الأربعين النووية، الصواعق المحرقة على أهل الرفض والضلال والزندقة، كف الرعاع عن محرمات اللهو والسماح، الزواجر عن اقتراف الكبائر، نصيحة الملوك، شرح ألفية عبد الله بأفضل الحاج المسمى «المنهج القويم في مسائل التعليم والأحكام في قواطع الإسلام»، وهو شرح للمقدمة الحضرمية في الفقه الشافعي، شرح العباب المسمى «الإيعاب وتحذير الثقات عن أكل الكفتة والقات»، شرح قطعة من ألفية ابن مالك، شرح مختصر أبي الحسن البكري في الفقه، شرح مختصر الروض ومناقب أبي حنيفة، الإيضاح والبيان لما جاء في ليلتي الرغائب والنصف من شعبان، إتحاف ذوي المروة والإنافة بما جاء في الصدقة والضيافة مبلغ الأرب في فخر العرب، در الغمامة في در الطيلسان والعذبة والعمامة، تنبيه الأخبار على معضلات وقعت في كتابي الوظائف والأذكار، تطهير الجنان واللسان عن الخوض والتفوه بثلث معاوية بن أبي سفيان، القول المختصر في علامات المهدي المنتظر، الفتاوى الفقهية الكبرى، الفتاوى الحديثية، الإفصاح عن أحداث النكاح، الإعلام بقواطع الإسلام. انظر ترجمته في: شذرات الذهب في أخبار من ذهب لابن العماد الحنبلي، طبعة دار المسيرة، بيروت ١٩٧٩، ٣٧٠/٨؛ طبقات الشافعية الكبرى لعبد الوهاب السبكي، الطبعة المصرية الأولى، ٣١/٤؛ كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون لحاجي خليفة، الطبعة الثالثة، ١٣٨٧هـ، ١/١؛ معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، ١٥٢/٢؛ هدية العارفين لاسماعيل باشا البغدادي، بيروت ١٩٥٥، ١٤٨/١؛ الإعلام لخير الدين الزركلي، ٢٣٤/١.

٢ عبارة الإقناع بدون تصرف هي: يجوز له التزود من المحرمات ولو رجا الوصول إلى الحلال ويبدأ وجوباً بلقمة حلال ظفر بها، فلا يجوز أن يأكل مما ذكر حتى يأكلها لتحقق الضرورة... ولو عم الحرام جاز استعمال ما يحتاج إليه، ولا يقتصر على الضرورة، قال الامام: بل على الحاجة، قال ابن عبد السلام: هذا إن توقع معرفة المستحق إذ المال عند اليأس منها للمصالح العامة...

وعبارة شرحه هي: قوله: (ونحوها) كالمغصوب. قوله: (لزمه القبي) قيده (م ر). بما إذا شبع من الميتة وعليها فلا تضعيف وعبارة شرح (م ر): ولو شبع في حالة امتناعه ثم قدر على الحل لزمه كآكل من تناول محرماً التقيؤ إن أطلقه بأن لم يحصل له منه مشقة لا تحتل عادة اهـ بحروفيه. قوله: (فعليه أن يتقياً) محله إن لم يكن صائماً فرضاً وإلا حرم عليه لوجود مقتضي المانع فيغلب المانع كما هو القاعدة، إذا تعارض المقتضي والمانع وعبارة (م د): هذا محله إن لم يكن صائماً فرضاً وإلا فيحرم عليه، لأن إتمام صومه واجب، فإن كان في صوم نفل كان الأولى ترك القبي، لأنه يكره قطعه، قال تعالى: {ولا تبطلوا أعمالكم} اهـ. (ع ش). قوله: (بل على الحاجة) أي بل يقتصر على الحاجة. قوله: (هذا إن توقع) أي محل اقتضاه على الحاجة. قوله: (للمصالح) أي فيكون لبيت المال، فيجوز استعمال زائد على قدر الحاجة ويكون المال حينئذ حلالاً. انظر: الإقناع في حل ألفاظ أبي شجاع، ٢٣٧/٢.

٣ الإقناع في حل ألفاظ أبي شجاع للخطيب الشربيني، بأعلى الصفحة يليه -مفصلاً بفصل- حاشية البجيرمي عليه وهي تحفة الحبيب على شرح الخطيب = حاشية البجيرمي على الخطيب لسليمان بن محمد بن عمر البجيرمي المصري الشافعي (ت ١٢٢١هـ)، دار الفكر، ١٩٩٥/١٤١٥.

الضرورة، قال الإمام: بل على الحاجة، قال عبد السلام: هذا أي محل اقتصاره على الحاجة إن توقع معرفة المستحق إذا طال عند اليأس منها للمصالح، أي فيكون بيت مال فيجوز استعمال زائد على الحاجة ويكون المال حينئذ حلالاً، انتهى.

وقال الشرقاوي: يجوز للمستحق في بيت المال كطلبة العلم، الأخذ منه ولو بالسرقة والشراء ويكون ما يدفعه من الثمن للتوصل إلى حقه هذا إن علم أن عين ذلك من المكس أو نحوه، وإن احتمل الأمران فالأصل الحل، ومن ذلك ما يقع أن العرب فينهبونه بناءً ونحوه وتجهل أربابه فيصير من بيت المال وحكمه ما مر من جواز أخذ المستحق منه. ° رحمه الله تعالى شرح (م د) ٦ ملخصاً.

ثم قال: قلت هذا ظاهره في غير الجلود والأكارع والرؤوس ونحوها، فإن أصحابها مضبوطة معلومة يعلم كل واحد منهم ما له، وبفرض عدم علمه بذلك صار شريكاً فلا يصح بيعه ولا أكله على الوجه الذي ذكر فإنه بناءً على التّعذر صرح بذلك كله متعقباً شيخه (م د) انتهى (أ ج) ٧.

أقول: قوله: (قلت هذا ظاهره في غير الجلود) الخ صريح في أنه ما عدا ما ذكر من المأخوذ من الرعية قهراً متعذر الرد وبه يصير بيت مال وحلالاً لمن يأخذه بالاستحقاق، وفي حاشيتي شرح المنهج الجمل^٨ والبجيرمي^٩ تخصيص الحرمة بنحو الأكارع والجلود لمعرفة أربابها وحضورها لا غير.

٤ هو عبد الله بن حجازي بن إبراهيم الخلوقي الأزهرى الشافعي المشهور بالشرقاوي (١١٥٠ - ١٢٢٧ / ١٧٣٧ - ١٨١٢) أحد مشايخ الأزهر الشريف في القرن الثالث عشر الهجري. من مؤلفاته: التحفة البهية في طبقات الشافعية، تحفة الناظرين في من ولي مصر من السلاطين، حاشية على شرح التحرير (فتح القدير الخبير بشرح تيسير التحرير، دار النوادر ١٤٣٤)، فتح المبيدي شرح مختصر الزبيدي. انظر لترجمته في المراجع: عبد الرزاق البيطار، حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر، طبع مجمع اللغة العربية، دمشق، ١٣٨٢/٢-١٩٦٣؛ عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين (دار إحياء التراث العربي)، ٢٥٤/١؛ الموسوعة العربية - الشرقاوي - أعلام ومشاهير - وهبة الزحيلي، ١١/٦٥٦؛ الإعلام لخير الدين الزركلي، ٧٨/٤.

٥ انظر: حاشية الشرقاوي على تحفة الطلاب بشرح تحرير تنقيح الباب لتركيا الأنصاري، طبع بالمطبعة الأميرية، ١٢٩٨، الطبعة الثالثة، ٥١/٢.

٦ (م د): رمز للمدايني، حسن بن علي بن أحمد المنطاوي الشافعي الأزهرى، الشهير بالمدايني (ت ١١٧٠-١٧٥٦)، فاضل من أهل مصر، له عدة مصنفات منها: إتحاف فضلاء الأمة المحمدية ببيان جمع القراءات السبع من طريق التيسير والشاطبية، وحاشية على شرح الأربعين النووية، وكفاية اللبيب حاشية شرح الخطيب، على الإقناع شرح متن أبي شجاع للخطيب الشربيني في فقه الشافعية. (الأعلام لزركلي، ٢٠٥/٢).

٧ (أ ج): رمز للأجهوري، عبد البر بن عبد الله بن محمد الأجهوري (ت ١٠٧٠ / ١٦٦٠)، فقيه شافعي مصري. له شروح وحواش في الفقه وغيره، منها منحة الاحباب وحاشية على شرح تنقيح الباب لتركيا الانصاري، وحاشية على شرح الغاية لابن قاسم وفتح القريب المجيد بشرح جوهرة التوحيد. (الأعلام لزركلي، ٢٧٣/٣).

٨ حاشية الجمل على شرح المنهج = فتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب (بيروت، دار الفكر)، لسليمان بن عمر بن منصور العجيلي الأزهرى، المعروف بالجمل (ت ١٢٠٤ - ١٧٩٠). له مؤلفات، منها الفتوحات الإلهية، وحاشية على تفسير الجلالين، والمواهب المحمدية بشرح الشمائل الترمذية، وفتوحات الوهاب، وحاشية على شرح المنهج. (الأعلام لزركلي، ١٣١/٣).

٩ حاشية البجيرمي على شرح المنهج = التجريد لنفع العبيد (طبع ببيروت ١٤١٥، دار الفكر)، لسليمان بن محمد بن عمر البجيرمي المصري الشافعي (١١٣١ - ١٢٢١ / ١٧١٩ - ١٨٠٦). ولد في بجرم (من قرى الغربية بمصر) وقدم القاهرة صغيراً، فتعلم في الأزهر، ودرس، وكف بصره. من مؤلفاته: حاشية البجيرمي على الخطيب = تحفة الحبيب على شرح الخطيب؛ حاشية البجيرمي على شرح المنهج = التجريد لنفع العبيد. انظر: معجم المطبوعات ٥٢٩؛ الأعلام لزركلي ١٣٣/٣.

وقال الإمام الغزالي^{١٠} رحمه الله تعالى: لو طَبَّقَ الحَرَامُ الدُّنْيَا نَسْتَأْنِفُ تَهْيِدَ الشُّرُوطِ وَنَعْفُو عَمَّا سَلَفَ، وَنَقُولُ: مَا جَاوَزَ حُدُودَهُ انْعَكَسَ إِلَى ضِدِّهِ فَهُوَ حَرَامٌ، فَمَهْمَا حَرَّمَ الْكُلَّ أَكَلَ الْكُلَ، وَاخْتَارَ حَيْثُ نَزَلَ الْأَخَذَ مَنْ غَيْرِ اقْتِصَارٍ عَلَى الْحَاجَةِ مَعَ رِعَايَةِ الشَّرْعِ، إِذْ فِي تَرْكِ الْأَكْلِ وَالْاِقْتِصَارِ عَلَى سَدِّ الرَّمَقِ الْهَلَاكُ وَبَطْلَانُ الْأَعْمَالِ وَالصَّنَاعَاتِ وَخَرَابُ الدِّينِ، لِأَنَّهَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ.^{١١}

وَأَحْكَامُ الْخِلَافَةِ وَالْقَضَاءِ وَالسِّيَاسَاتِ وَأَكْثَرُ أَحْكَامِ الْفَقْهِ مَقْصُودُهَا: حِفْظُ مَصَالِحِ الدُّنْيَا لِيَتِمَّ بِهَا مَصَالِحُ الدِّينِ وَالْاِقْتِصَارُ عَلَى الْحَاجَةِ مِنْ غَيْرِ زِيَادَةٍ عَلَيْهَا مَعَ التَّسْوِيَةِ بَيْنَ مَالٍ وَمَالٍ كَيْفَمَا اتَّفَقَ رَفَعَ لِسَدِّ الشَّرْعِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَبَيْنَ أَنْوَاعِ الْفُسَادِ، وَالْاِقْتِصَارُ عَلَى قَدْرِ الْحَاجَةِ مَعَ الْاِكْتِسَابِ بِطَرِيقِ الشَّرْعِ لَا وَجْهَ لِإِجْبَائِهِ عَلَى الْكَافَّةِ، وَلَا لِإِدْخَالِهِ فِي فِتْوَى الْعَامِدِ لَمَّا ذَكَرَ مِنْ امْتِدَادِ أَيْدِي الظَّالِمَةِ إِلَى الزِّيَادَةِ عَلَى قَدْرِ الْحَاجَةِ، وَقَالَ: لَوْ عَلِمَ أَنَّ لِلْمَالِ مَالِكًا فِي الْعَالَمِ! وَلَكِنْ وَقَعَ الْيَأْسُ عَنِ الْوُقُوفِ عَلَيْهِ وَعَلَى وَارَثِهِ فَهُوَ مَالٌ مَرصُدُ الْمَصَالِحِ، يَجُوزُ التَّصَرُّفُ فِيهِ بِالْمَصْلَحَةِ، وَكَيْفَ لَا! وَكُلُّ ضَائِعٍ فَقَدْ مَالَكُهُ يَصْرِفُهُ السُّلْطَانُ إِلَى الْمَصَالِحِ، وَمِنْ الْمَصَالِحِ الْفُقَرَاءُ وَغَيْرُهُمْ، فَلَوْ صَرَفَ إِلَى فَقِيرٍ مُلْكُهُ وَفَقَدَ فِيهِ تَصْرِفَهُ فَلَوْ يَسْرِقُ مِنْهُ سَارِقٌ قَطَعَتْ يَدُهُ لِحُكْمِنَا أَنَّ الْمَصْلَحَةَ تَقْتَضِي أَنْ يَنْتَقِلَ الْمُلْكُ إِلَيْهِ فَقَضَيْنَا بِمَوْجِبِ الْمَصْلَحَةِ وَيُحِلُّ لَهُ، وَلَا يَجْتَنُّ السُّلْطَانُ بِالتَّصَرُّفِ فِيهِ، لِأَنَّهُ لَا يَجُوزُ لَهُ التَّصَرُّفُ فِي مُلْكِ الْغَيْرِ بَعْدَ إِذْنِهِ إِلَّا لِمَصْلَحَةٍ، وَهُوَ أَنَّهُ لَوْ تَرَكَ لَضَاعَ فَهُوَ مُرَدَّدٌ بَيْنَ تَضْيِيعِهِ وَصَرْفِهِ إِلَى مُهِمٍّ، وَالتَّصَرُّفُ إِلَى مُهِمٍّ أَصْلَحُ مِنَ التَضْيِيعِ فَرَجَّحَ عَلَيْهِ، وَالْمَصْلَحَةُ فِيمَا يُشَلُّ وَلَا يُعْلَمُ تَحْرِيكُهُ أَنْ يُحْكَمَ فِيهِ بِدَلَالَةِ الْيَدِ وَتَبَيَّنَ عَلَى أَسْبَابِ الْأَيْدِي إِذْ انْتَرَعَهَا بِالشَّكِّ وَتَكَلَّفُهُمُ الْاِقْتِصَارَ عَلَى الْحَاجَةِ يُوَدِّي إِلَى الضَّرَرِ.

وَجِهَاتُ الْمَصْلَحَةِ تَخْتَلِفُ، فَإِنَّ السُّلْطَانَ تَارَةً يَرَى أَنَّ الْمَصْلَحَةَ أَنْ يَبْنِيَ بِذَلِكَ قَنْطَرَةً، وَتَارَةً أَنْ يَصْرِفَهُ إِلَى جُنْدِ الْإِسْلَامِ، وَتَارَةً إِلَى الْفُقَرَاءِ، وَيَدُورُ مَعَ الْمَصْلَحَةِ كَيْفَ دَارَتْ، وَكَذَلِكَ الْفِتْوَى فِي مِثْلِ هَذَا تَدُورُ مَعَ الْمَصْلَحَةِ.

١٠ هو أَبُو حَامِدٍ مُحَمَّدٌ الْغَزَالِيُّ الطُّوسِيُّ الشَّافِعِيُّ الْأَشْعَرِيُّ (٤٥٠-١٠٥٨ / ١١١١)، أَحَدُ أَعْلَامِ عَصْرِهِ وَأَحَدُ أَشْهَرِ عُلَمَاءِ الْمُسْلِمِينَ فِي الْقَرْنِ الْخَامِسِ الْهَجْرِيِّ، مِنْ كُتُبِهِ إِحْيَاءُ عُلُومِ الدِّينِ، فَهَلَّتْ الْفَلَاسِفَةُ، الْاِقْتِصَادُ فِي الْاِعْتِقَادِ، عَيْتُ النَّظَرِ، مَعَارِجُ الْقَسِّ فِي أَحْوَالِ النَّفْسِ، مَقَاصِدُ الْفَلَاسِفَةِ، الْبَسِيطُ، الْمُنْقَذُ مِنَ الضَّلَالَةِ، بَدَايَةُ الْهَدَايَةِ، جَوَاهِرُ الْقُرْآنِ، فَضَائِلُ الْبَاطِنِيَّةِ، الْوَلَدِيَّةُ، إِجَامُ الْعُرَامِ عَنْ عِلْمِ الْكَلَامِ، شِفَاءُ الْعَلِيلِ، الْمُسْتَصْفَى مِنْ عِلْمِ الْأَصُولِ، الْمَخُولِ مِنْ عِلْمِ الْأَصُولِ، الْوَجِيزُ، يَاقُوتُ التَّوَارِثِ فِي تَفْسِيرِ التَّوَارِثِ، عَقِيدَةُ أَهْلِ السُّنَّةِ، مِيرَانُ الْعَمَلِ، الْمَقْصِدُ الْأَسْنَى فِي شَرْحِ أَسْمَاءِ اللَّهِ الْحُسْنَى. انظر: الْأَعْلَامُ لِلرُّزْكَانِيِّ، ١٢٧/٧؛ مَعْجَمُ الْبُلْدَانِ لِيَاقُوتِ الْحَمَوِيِّ، ٥٦١/٣؛ مَقْدَمَةُ تَحْقِيقِ كِتَابِ الْوَجِيزِ فِي الْفَقْهِ، لِلْإِمَامِ الْغَزَالِيِّ، لَعَلِّي مَوْضُوعٌ وَعَادِلٌ عَبْدُ الْوُجُودِ، دَارُ الْأَرْقَمِ، بَيْرُوتَ، ١٩٩٧/١؛ طَبَقَاتُ الشَّافِعِيَّةِ الْكُبْرَى، لِجَاحِ الدِّينِ عَبْدِ الْوَهَّابِ السَّيْكِيِّ، تَحْقِيقُ مُحَمَّدٍ الطَّجَاحِيِّ وَعَبْدُ الْفَتَّاحِ الْخُلُوعِ، دَارُ إِحْيَاءِ الْكُتُبِ الْعَرَبِيَّةِ، ١٩٩٤-١٩٩٦.

١١ انظر: إِحْيَاءُ عُلُومِ الدِّينِ لِأَبِي حَامِدٍ مُحَمَّدٍ الْغَزَالِيِّ، كِتَابُ الْاِحْتِلَالِ وَالْهَرَامِ، وَهُوَ الْكِتَابُ الرَّابِعُ مِنْ رُبْعِ الْعَادَاتِ، الْبَابُ الثَّانِي، دَارُ الْعُرْفَةِ - بَيْرُوتَ ١٠٧/٢-١١٠.

وقد خرج من هذا أن الخلق غير مؤاخذين في أعيان الأموال بظنون لا تستند إلى نصوص دلالة في ملك الأعيان، كما لم يؤخذ السلطان ولا الفقراء الآخذون منه بعلمهم أن المال له مالك حيث لم يتعلق العلم بعين مالك يُشار إليه ولا فرق بين عين المالك وبين أعيان الأملاك في هذا المعنى.

وقال: الأموال الضائعة ومال المصالح لا يجوز صرفها إلا لأمر فيه مصلحة عامة أو هو محتاج إليه عاجز عن الكسب وقال: وفي كلام عمر رضي الله تعالى عنه ما يدل على أن لكل مسلم حقاً في بيت المال لكونه مسلماً أكثر جمع الإسلام، ولكنه ما كان يقسم المال على المسلمين كافة، بل على مخصوصين بصفات، فإذا ثبت هذا فكل من يتولى أمراً يقوم به تتعدى مصلحته للمسلمين ولو اشتغل بالكسب لتعطل عليه ما هو فيه فله في بيت المال حق الكفاية، ويدخل فيه العلماء كلهم، أعني العلوم التي تتعلق بعلوم الدين، من علم الفقه والحديث والتفسير والقرآن حتى يدخل فيه المعلمون والمؤذنون وطلبة هذه العلوم أيضاً يدخلون فيه، فإنهم إن لم يكفوا لم يتمكنوا من الطلب فإن هذا المال للمصالح، والمصلحة أن تتعلق بالدين أو بالدنيا، فبالعلماء حراسة الدين وبالأجناد حراسة الدنيا، والدين والدنيا توأمان ولا يستغني أحدهما عن الآخر، انتهى بتصرف.^{١٢}

أقول: ولا يتوقف جواز أخذ المستحق في بيت المال على الانتظام، فإن الأقوال عند اليأس لصيرورتها بيت مال بالطبع تُعرف لمصالح ولو لم يكن على يد الوكيل كما إذا لم يكن تصرفه بالمصلحة، بل لا يجوز أن تسلم إليه فلا يمنع صيرورتها بيت مال باليأس عدم الانتظام، قال الإمام: في حرام لم يكن الرد فيه ينبغي أن يتصدق به فيتولاه القاضي فيسلم إليه المال إن وجد قاضياً متديناً وإلا فهو بالتسليم إليه ضامن بل يُحكّم من أهل البلد عالماً متديناً، فإن التحكيم أولى من الانفراد، فإن عجز فليتول ذلك بنفسه، فإن المقصود الصرف، وأما عين الصارف فإنما نطلبه لمصارف دقيقة في المصالح، فلا يترك الصرف بسبب العجز على صارف أولى عند القدرة عليه.

فإن قلت: ما دليل جواز التصرف بالحرام؟ فنقول: الخبر، فإنه صلى الله تعالى عليه وسلم أمر بالتصدق بالشاة المصلية التي قدمت إليه فكلمته بأنها حرام، إذ قال عليه الصلاة والسلام: ^{١٣} «أطعموها الأسارى» ^{١٤} ولما نزل (الم غلبت الروم) الآية ^{١٥} كذبه المشركون وقالوا للصحابه: ألا

١٢ انظر: إحياء علوم الدين، ١٤٠/٢، ١٥٢.

١٣ قال الحافظ العراقي في تخريج هذا الحديث رواه أحمد وإسناده جيد. انظر للحديث في الدارمي ٦٨؛ المستدرک ٣/ ٢٤٢؛ الطبراني ٣٤/٢.

١٤ فظهر أن شراءها غير صحيح؛ لأن إذن جاراها ورضاه غير صحيح، انظر: مرقاة المفاتيح لعلي القاري، دار الفكر، بيروت ١٤٢٢، ٢٩٧.

١٥ سورة الروم، الآية ١-٢.

تروْنَ ما يقولُ صاحبُكم يزعمُ أنَّ الرومَ ستَغلبُ، فحاطَرَهُم أبو بكر رضي الله عنه بإذنه صلى الله تعالى عليه وسلم، فلَمَّا حَقَّقَ اللهُ صدقَه، وجاء أبو بكر بما قامَرَهُم به [قال عليه الصلاة والسلام: هذا سُحْتٌ فَتَصَدَّقْ بِهِ]^{١٦} وكان قد نزلَ تحريمُ القمار بعدَ إِذْنِهِ صلى الله تعالى عليه وسلم له في المخاطرةَ معهم، والأثر^{١٧} فإن ابنَ مسعود رضي الله تعالى عنه اشترى جاريةً فلم يظفرَ بِمَالِكِهَا لينقذهُ الثمنَ، فطَلَبَهُ كثيراً فلم يجدهُ فَتَصَدَّقَ بالثمنِ وقال: اللهم هذا عنه إن رضي وإلا فالأجر لي.

وسُئِلَ الحسنُ عن توبةِ الغالِ وما يؤخذُ منه بعدَ تفرُّقِ الجيشِ، فقال: يَتَصَدَّقْ بِهِ.

ورُوي أنَّ رجلاً غلَّ مئةَ دينارٍ من الغنيمة، فأتى أميرَهُ ليرُدَّهَا عليه، فأبى أن يقبضَهَا، فقال له: تفرَّقِ الناسُ، فأتى معاويةَ فأبى أن يقبضَ فأتى بعضَ النَّسَاكِ فقال: ادْفَعْ خُمُسَهَا إلى معاويةَ وَتَصَدَّقْ بما بقي، فبلغَ معاويةَ قوله فَتَلَهَّفَ إذْ لَمْ يَخْطُرْ له ذلك، وقد ذهبَ أحمدُ بنُ حنبلٍ والمحاسبي وجماعةٌ من الورعينَ إلى ذلك.

والقياسُ: فإنه يُقالُ إنَّ هذا مُرَدَّدٌ بين أن يضيعَ وبين أن يُصَرَفَ إلى خيرٍ، إذ قد وقعَ اليأسُ من مَالِكِهِ وبالضرورة يُعْلَمُ أنَّ صرفَه إلى خيرٍ أولى من إلقائه في البحر، فإنَّنا إن رميناه فيه فقد فَوَّتْنَا على أَنفُسِنَا وعلى المالكِ، ولم تحصلْ منه فائدةٌ، وإذا رميناه في يد فقيرٍ يدعو لمالكِهِ حصلَ للمالكِ بركةٌ دُعَائِهِ وللفقيرِ سُدُّ حاجتِهِ وحصولُ الأجرِ للمالكِ بغيرِ اختيارِهِ في التَّصَدُّقِ لا يُنكَرُ.

ففي الخبرِ الصحيح: أنَّ للزَّارعِ والغارسِ أجراً في كلِّ ما يصيبُهُ الناسُ والطيورُ من ثمارِهِ وزرعِهِ وذلك بغيرِ اختيارِهِ^{١٨} وأما قولُ القائل لا تَصَدَّقْ إلا بالطيبِ، فذلك إذا طلبْنَا الأجرَ وتردَّدْنَا بين التَّضْيِيعِ والتَّصَدُّقِ رَجَحْنَا جانبَ التَّصَدُّقِ على جانبِ التَّضْيِيعِ، وقولُ القائل لا نرضى لغيرنا ما لا نرضاهُ لأنفسِنَا فهو كذلك، ولكنَّه علينا حرامٌ لاستغنائنا وللفقيرِ حلالٌ إذ دليلُ الشرعِ حَلُّ له، وإذا اقتضتِ المصلحةُ التحليلَ وَجَبَ التحليلُ وإذا حَلَّ فَقَدْ رَضِينَا له الحلالَ، ونقول: إنَّ له

١٦ أخرجه البيهقي في دلائل النبوة من حديث ابن عباس وليس فيه إن ذلك كان بإذنه صلى الله عليه وسلم والحديث عند الترمذي وحسنه والحاكم وصححه دون قوله أيضاً: (هذا سحت فتصدق به) و إمام البخاري قد روى هذا الحديث بدون هذه الزيادة، انظر: صحيح البخاري، محمد بن إسماعيل البخاري، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، مطبوع مع شرحه فتح الباري، خلق أفعال العباد، ٤٥.

١٧ لعل الصواب: وأما الأثر؛ فإن ابن مسعود... انظر للنص في إحياء علوم الدين، كتاب الحلال والحرام، الباب الرابع في كيفية خروج الثائب عن المظالم المالية.

١٨ انظر للحديث في صحيح مسلم، في كتاب المساقاة، باب فضل الغرس والزرع، ١٥٥٢ (، صحيح مسلم، لمسلم بن الحجاج النيسابوري، دار الخير، الطبعة الأولى، مطبوع مع شرح النووي)؛ وفي سنن الدارمي - كتاب البيوع - باب ما من مسلم يغرس غرساً فبأكل منه إنسان أو دابة أو طير إلا كانت له صدقة، ٢٦١٠ (سنن الدارمي للحافظ شيخ الإسلام أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن التميمي الدارمي السمرقندي، طبعة بتحقيق وشرح وتعليق مصطفى ديب البغا، دار القلم بدمشق، ١٤١٢).

أَنْ يَتَصَدَّقَ عَلَى نَفْسِهِ وَعِيَالِهِ إِذَا كَانَ فَقِيرًا إِذْ لَا يُنْتَفَى الْفَقْرُ عَنْهُمْ بِكَوْنِهِمْ مِنْ عِيَالِهِ وَأَهْلِهِ بَلْ هُمْ أَوْلَى مَنْ يُتَصَدَّقُ عَلَيْهِمْ، انْتَهَى بِتَصْرِفِ.

وَقَالَ أَيْضًا: إِذَا وَقَعَ فِي يَدِهِ مَالٌ مِنْ سُلْطَانٍ فَالْمُخْتَارُ أَنَّهُ إِذَا عَلِمَ أَنَّ السُّلْطَانَ لَا يُرُدُّهُ إِلَى مَالِكِهِ يَتَصَدَّقُ بِهِ عَنْ مَالِكِهِ وَلَا يُرُدُّهُ عَلَى السُّلْطَانِ، لِأَنَّهُ رَبَّمَا لَا يَكُونُ لَهُ مَالٌ مُعَيَّنٌ، فَيَكُونُ حَقُّ الْمُسْلِمِينَ، فَالرُّدُّ إِلَيْهِ تَضْيِيعٌ، وَإِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ مُعَيَّنٌ فَالرُّدُّ إِعَانَةٌ لَهُ عَلَى الظُّلْمِ، أَهـ بِتَصْرِفِ.

وَقَالَ أَيْضًا: إِذَا حَصَلَ فِي يَدِهِ مَالٌ لَا مَالِكَ لَهُ وَجُوزْنَا لَهُ أَنْ يَأْخُذَ قَدْرَ حَاجَتِهِ إِنْ قَدَرَ عَلَى شِرَاءِ ضَيْعَةٍ أَوْ تِجَارَةٍ يَكْتَسِبُ لِلْعَائِلَةِ فَعَلَ وَإِذَا لَمْ يُعَمِّمِ السُّلْطَانُ كُلَّ مُسْتَحَقٍّ، فَالْقِيَاسُ جَوَازُ أَخْذِ الْوَاحِدِ مِثْلًا مَا يُعْطَى وَالْمُظْلُومُ هُمُ الْبَاقُونَ، لِأَنَّ الْمَالَ لَيْسَ مُشْتَرَكًا بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ كَالْغَنِيمَةِ بَيْنَ الْغَانِمِينَ وَلَا كَالْمِيرَاثِ بَيْنَ الْوَارِثِينَ، لِأَنَّ ذَلِكَ صَارَ مُلْكًا لَهُمْ، وَهَذَا لَوْ لَمْ يَتَّفَقْ قِسْمُهُ حَتَّى مَاتَ هَؤُلَاءِ لَمْ يَجِبِ التَّوْزِيعُ عَلَى وَرَثَتِهِمْ بِحُكْمِ الْمِيرَاثِ، بَلْ هَذَا الْحَقُّ غَيْرُ مُتَعَيَّنٍ، وَإِنَّمَا يَتَعَيَّنُ بِالْقَبْضِ بَلْ هُوَ كَالصَّدَقَاتِ وَمَهْمَا أُعْطِيَ الْفُقَرَاءُ حَصَّتْهُمْ مِنَ الصَّدَقَاتِ وَقَعَ ذَلِكَ مُلْكًا لَهُمْ وَلَمْ يَمْتَنِعْ بِظُلْمِ الْمَالِكِ بَقِيَّةِ الْأَصْنَافِ بِمَنْعِ حَقِّهِمْ.

وَقَالَ أَيْضًا إِنَّ مَنْ وَجَدَ مِنْ أَهْلِ الْخُصُوصِ الْمُصَوِّفِينَ بِصِفَةٍ تَتَعَلَّقُ بِهَا مَصَالِحُ الدِّينِ وَالْدُّنْيَا، وَأَخَذَ مِنَ السُّلْطَانِ خَلْعَةً أَوْ إِزَارًا عَلَى التَّرَكَاتِ أَوْ الْجُزْيَةِ، لَمْ يَصِرْ فَاسِقًا بِمُجَرَّدِ أَخْذِهِ، وَإِنَّمَا يَفْسُقُ بِخُدْمَتِهِ لَهُمْ وَمُعَاوَنَتِهِ لَهُمْ وَدُخُولِهِ عَلَيْهِمْ وَثَنَائِهِ وَإِطْرَائِهِ لَهُمْ إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ، انْتَهَى.

وَأَقُولُ: وَكَذَلِكَ إِذَا أَخَذَ مِنْهُ أَمْوَالًا ضَائِعَةً نَحْوَ الْمَدْرَسِ وَالْوَاعِظِ بِلِ الْقِيَاسُ هُنَا بِالْأَوَّلَى، تَدَبَّرْ. وَإِنَّمَا أَنْ يَكُونَ بَعْضُ الْأَمْوَالِ حَلَالًا، فَذَلِكَ هُوَ الْمَالُ الضَّائِعُ الَّذِي لَا يَتَعَيَّنُ مَالِكُهُ، فَإِنَّهُ بَيْتُ مَالٍ بِلَا خِلَافٍ، فَلِلْمُسْتَحَقِّ الْأَخْذُ مِنْهُ بِقَدْرِ اسْتِحْقَاقِهِ بِأَيِّ طَرِيقٍ يُمَكِّنُ، لِأَنَّهُ مِنْ قَبِيلِ الظَّفَرِ بِالْحَقِّ، وَأَخْذُهُ جَائِزٌ، وَالْمَالُ الْمُرُوثُ لِبَيْتِ الْمَالِ وَالْوَقْفُ الَّذِي لَا مَتَوَلَّى لَهُ وَنَحْوُ ذَلِكَ.

فَإِذَا كَانَ كَذَلِكَ، تَكُونُ الْأَمْوَالُ السُّلْطَانِيَّةُ مِثْلَ أَمْوَالِ مَنْ كَانَ أَكْثَرُ أَمْوَالِهِ حَرَامًا، فَكَمَا أَنَّهُ يَجُوزُ مُعَامَلَتُهُ وَقَبُولُ صَدَقَتِهِ وَهَدِيَّتِهِ فَكَذَا السُّلْطَانُ وَإِلَّا فَأَيْنَ الْحَلَالُ مَا لَمْ تُزَاعِ قَاعِدَةُ تَعَارُضِ الْأَصْلِ وَالْغَالِبِ، وَفِي هَذَا كِفَايَةٌ.

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، نَقَلَهُ الْفَقِيرُ، الْحَقِيرُ، وَاعْظُ قَضَاءِ سِيلَوَانَ: حُسَيْنُ كُجُكْ، عُفِيَ عَنْهُ وَعَنْ وَالِدَيْهِ وَعَنْ جَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ، آمِينَ.